

“ДЕВАРВАРИЗАЦІЯ” АНТИЧНОГО СОЦІУМУ ЯК СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ФЕНОМЕН

© Ірина Пантелєєва, 2011

Стверджується, що процес “деварваризації”, притаманний римському суспільству, зумовлений соціокультурними детермінантами римської культури; визначаються причини, що спричинили “деварваризацію” римського суспільства зокрема і античного соціуму загалом.

Ключові слова: античний соціум, греко-римська цивілізація, “деварваризація”, соціокультурний феномен.

Pantelyeyeva Iryna. “Debarbarisation” of Antique Society as Social and Cultural Phenomenon.

In article to analyze socio-cultural phenomenon typical for Roman society – process of “debarbarisation”; this process is proved to be caused by socio-cultural determinants of Roman culture; the reasons defining “debarbarisation” of the Roman society, in particular, and antique socium, in general, are defined.

Keywords: antique socium, Creek and Roman civilization, “debarbarisation”, socio-cultural phenomenon.

Одна з проблем філософії історії – це визначення критеріїв “цивілізації” і “варварства” в соціальному розвитку. Як вказує О.О. Кара-Мурза, “екзистенціальність цих феноменів (в історії вони, як правило, накладаються один на одного) полягає в тому, що обидва за своїм результатом імовірнісні, тобто можуть стати як способом утримання соціального буття, так і формою прискорення ентропії та “соціального вмирання” [1, с. 13–14]. Це дослідження вимагає формацийного й цивілізаційного підходів як аналізу “боротьби соціуму проти свого власного небуття” [1, с. 14]. У цьому контексті стає доречною опозиція “цивілізація – варварство”, що являє собою головний елемент визначення поняття “соціальної деградації”, або “нового варварства”.

Актуальність дослідження. Історична ретроспектива демонструє, що антична цивілізація як зразкова культурна парадигма задала вектор розвитку античних соціумів у контексті міжетнічних відносин. Усвідомивши свою винятковість, вона провела чітку демаркаційну лінію у відносинах з іншими народами – варварами. Стародавній стереотип “свій-чужий” знайшов відображення в II тисячолітті до н.е. у диференціації людей, що говорять грецькою (елліни), і тих, хто розмовляє іншими мовами (варвари). Згодом з необразливої, мирної ідентифікації “чужих” сформувався принцип ставлення до представників інших культур, який одержав назву “варваризм”.

Стан досліджень з вибраної теми. Актуальність зазначеної теми дослідження обґрунтована тим, що античність завжди буде невичерпним джерелом для нових досліджень. Ця епоха стала родоначальником багатьох феноменів і явищ, які навіть у наш час вимагають всебічного вивчення і тлумачення. Роботи вчених, що досліджують різні сфери наукового знання, на перший погляд, вирішують багато проблем. Але специфіка кожної окремої науки задає свій напрям у дослідженнях, тому в підсумку ми маємо вирішення тієї самої проблеми, але одержуємо різні результати, що, своєю

чергою, породжує нові дискусії та суперечки, новий пошук розв'язання проблем. З'ясування типології взаємин римлян і греків як варварів і еллінів, політичний вплив Рима на внутрішню структуру грецьких полісів і союзів та подальше розкладання полісних відносин, а також зворотний, ідейно-культурний вплив греків на модернізацію політичної системи римської *civitas* і зміна менталітету та духовних пріоритетів римського цивільного суспільства – всі ці проблеми неодноразово розглядали філософи, соціологи, психологи, філологи тощо. Дослідження С.С. Аверинцева, В.Ф. Асмуса, І.В. Бичка, Х. Арена, Р. Барта, У. Бека, П.П. Гайдена, Ф.Х. Кессіди, Е.Б. де Кондильяка, О.Ф. Лосева, Дж. Ньюлінга, П. Фарба, Б. Рассела, Б. Сміта, І.М. Тронського, М. Гайдегера, А. Шопенгауера і багатьох інших дають цікавий матеріал для нових пошуків і визначають підходи до вирішення багатьох проблем, пов'язаних з розглядом і вивченням античної цивілізації.

Проте, незважаючи на розмаїття робіт, окремі теми залишаються за межами дослідницьких інтересів або їх заторкують тільки у взаємозв'язку з розглядом інших проблем античності. Серед зазначених проблем можна назвати еволюцію визначення та тлумачення феномену “варварства” у контексті греко-римської цивілізації. Отже, **мета нашої статті** – проаналізувати один із соціокультурних феноменів античного соціуму – процес “деварваризації” римського суспільства. Щоб досягти мети, необхідно визначити основні етапи формування розуміння “варварства” в античні часи, а також вказати на причини, які зумовили “деварваризацію” римського суспільства зокрема і античного соціуму взагалі.

Насамперед зазначимо, що принцип “варваризму” у грецькому розумінні спирався не на стародавній стереотип “свій – чужий”, зумовлений принципом природного добору, боротьбою за життя, а на бінарну опозицію комунікативності соціумів “краще – гірше”. Остання являє собою не природне явище, а “продукт” раціональної діяльності людини. Грецький принцип “варваризму” будується на мовному (ідеологічному) ґрунті: кожен, хто говорить грецькою, – еллін, кожен, хто говорить іншою мовою й дотримується інших звичаїв, – варвар. Греки на вищому ступені розвитку відійшли від сприйняття інших етносів як представників “чужої” культури в розумінні стародавньої людини. В них з'явився наліт шовінізму: вони негативно ставилися до інших етносів тому, що вважали себе вищими і кращими в усіх сферах.

“Варваризація” античного соціуму набувала все більших масштабів, формуючи у наступних поколіннях греків ворожу зарозумілість стосовно інших народів. У результаті завойовницьких походів Олександра Македонського світ варварів розширився як територіально, так і кількісно. Все нові народи потрапляли під владу греків, все тісніше стикалися греки з “чужими” цивілізаціями. Всередині грецького суспільства спостерігається ще одна диференціація, вже серед греків знатного походження й простолюдинів, що неправильно говорять грецькою мовою, а отже, варварів.

Греція, що започаткувала епоху еллінізму, першою з елліністичних країн впала під ударами Рима. Глибока криза однієї держави й розквіт іншої неминуче повинні були привести до підкорення і загибелі слабшого. “Країна з розвинутою економікою класичного періоду, що дала людству великі наукові відкриття, шедеври архітектури, мистецтва, літератури й філософії, країна з такою багатою духовною культурою виявилася роздавленою варварським, який ще нічого не створив, крім потужної військової організації, Римом, якому було призначено стати наймогутнішою державою Європи й Азії” [2, с.56]. Риму в запеклій боротьбі довелося долати свій варварський “комплекс неповноцінності”. Силоміць він змусив поводитися із собою як з рівним; хитрістю й прагматизмом йому вперше вдалося нівелювати презирство до себе як до варвара. Він поставив себе, свою систему цінностей, норми моралі, спосіб життя над “еллінізмом”, наочно продемонструвавши трансформацію понять “еллінізм” і “варварство” в конкретному заломленні. Рим, встановивши протекторат над Грецією, не тільки “зімітував” грецьку культуру, але й підтримав ідею “варварства”. Тепер вже греки й римляни, що протиставляли свої розвинені країни варварським, розуміли під першим поняттям однаково і європейські, азіатські та африканські узбережжя Середземного моря, а до другого приєднували весь інший світ.

Перш ніж побачити варварами всіх, крім елліна й себе, римлянин побачив варваром самого себе. Символічно, що Плавт вживає словосполучення *poeta barbarus* у значенні поняття “римський

поет”, “наш поет”. На межі римської культури, якою ми її знаємо і якою вона ввійшла у двоєдність античної літератури, пролягає смуга забуття, що відокремлювала цивілізованого римлянина від його власного “варварського” минулого. Але своє “варварство” римляни визнавали тільки перед греками. У період принципату “варварами” називалися всі народи, які перебували поза культурним простором греко-римської цивілізації. Цікаво, що в сприйнятті квіритів існувало дві категорії варварів: зовсім “диких” і “не зовсім”, до яких зараховували представників розвинених міських цивілізацій. Для греків варварами були всі, за винятком еллінів, а для римлян – всі, крім еллінів і римлян. Тим самим римляни ініціюють процес власної “деварваризації”. Вони активно акумулюють культуру, вдосконалюють мову, прагнуть відійти якнайдалі від своїх варварських джерел.

“Свобода в Греції – це удушення в обіймах”, – так називає В.Н.Толкманов ідеологічну політику римлян стосовно греків, відшліфовану в політичних іграх Риму. Римська “месіанська” політика, митецька дипломатія відіграли особливу роль у подоланні “варварського” іміджу Рима, в ідеологічному підкоренні, насамперед еллінів. Так, за свідченнями Плутарха, дипломатична місія Тита Квинкція Фламініна відіграла особливу роль у переломленні в свідомості греків “варварського” образу Рима. Йому вдалося заворожити греків, замість варвара вони побачили гарного чоловіка приємної зовнішності в грецькому “партикулярному вбранні”, який зі щирим захопленням міркував про велику Елладу, і одразу ж увірували в його роль “рятівника еллінів”. Тит Квинкцій Фламінін, еллінофіл, тонкий знавець мистецтва й грецької мови, зумів, крім політичних справ, блискуче вирішити головне завдання римлян: підняти в очах греків свій авторитет.

“Деварваризація” античного соціуму мала особливості, властиві національному характеру римлян, і не меншою мірою зумовлені етнічними забобонами щодо інших народів. Зазначимо, що у ставленні до представників інших культур у римлян спостерігався прагматичний підхід. Вони ніколи не протиставляли себе іншим народам такою мірою, як робили це греки. Римляни, завоювавши греків і акумулювавши їхню культуру, не змогли відмовитися від гентильного способу життя, оснований на первісному родовому відчуженому сприйнятті “чужих”. Вони перебували на нижчій сходинці культурного розвитку, тому вектор націоналізму визначався відповідно до ментальної бінарної опозиції “свій – чужий”.

У розумінні античної людини “три обставини автоматично визначали варвара: етнічне, етичне (наявність пайдейї) і філологічне (знання грецької й латинської мов)” [3, с.197]. Тому, як зазначає В.О. Нікішин, “римляни ніколи не проводили між собою й чужими народами такої різкої і непереборної межі, що завжди існувала між греками й варварами” [4, с.1].

Римська ідеологія міняє вектор “варваризації” античного світу. На державному рівні політику визначають винятково державні інтереси. Внутрішні відносини зумовлені певними факторами, швидше етичного змісту, ніж приналежністю до свого етносу. Парадоксально, але все-таки це факт, що для пересічного римлянина не всі квірити були однакові, грецький аристократ був йому набагато ближчий за римлянина незначного походження.

Як ми вже зазначали, дружнє ставлення до Рима, походження, освіта й виховання, особисті риси цінувалися вище ніж приналежність до окремого етносу. Усвідомлюючи перевагу грецької культури, будучи філеллінами в побуті, квірити завжди дбали лише про свої національні інтереси. Як зазначає О.П. Беліков, “етнічне” у Римі істотно впливало на все, особливо на побутовому рівні. У ставленні до іноземців позначалася “велич римського народу”. У зовнішній політиці етнічні мотиви майже не проявлялися. В Італії квірит був *homo ethnicus*, але за її межами він діяв скоріше як *homo politico*” [5, с. 332].

Цікаво, що слово “варваризм” з’явилося в латинській мові дуже пізно. Варварство в латинській традиції означало головню нечистоту латинської мови. О.П. Беліков відзначає: “Багато освічених людей вже єдиної греко-римської цивілізації і в II с. н. е. продовжували вважати латинь “варварською” мовою, напевно, тому, зокрема, Марк Аврелій та Клавдій Еліан писали грецькою” [5, с. 343]. Як зазначає Авл Гелій, “дотепер я не виявив, щоб до епохи божественного Августа хто-небудь з тих, хто говорив чисто й правильно, вживав те слово, що використовують [зараз] – *barbarismus* (варваризм)” [6, с. 85]. “А що

стосується того, кого ми називаємо мовцем варварським (*barbare*), то [за старих часів] цей порок мови називали не варварським (*barbarus*), а сільським (*rusticus*), і мовців із цим недоліком зазвичай іменували такими, що розмовляють селянською (*rustice*) [5, с. 84].

Зазначимо, що всередині греко-римського соціуму консенсусу з питання приналежності до варварів досягнуто не було. Визнавши римське панування, греки, проте, зберегли ревне почуття культурної переваги. Елліни продовжували вважати римлян варварами, а їхню культуру відповідно варварською і навіть особливо не приховували свого ставлення. Римляни були в очах греків неосвіченими, які не можуть жити й мислити по-справжньому. Своєю чергою, римляни прекрасно усвідомлювали не тільки свою військову, але й моральну перевагу над греками, що приводило до зарозумілості стосовно останніх. Вони пишалися своїми військовими перемогами й культивували “антигрецьке упередження” [7].

“Еволюція” відносин між греками й римлянами – двома античними народами, що вважали себе неварварськими, привела до того, що греки, на відміну від їх предків еллінів, стали в очах римлян варварами. Так, історичні джерела свідчать, що й римляни, своєю чергою, дивилися на греків зверхньо, як на “варварів”. “Вони вважали їх зніженими й розбещеними філософією й мистецтвами, надмірно догідливими й улесливими, легковажними, люблячими розкіш. Цьому вони протиставляли власну добродісну “мораль предків”, заняття землеробством і військовою справою як те, що гідне вільної людини”, – зазначає В.Н. Толкманов [2, с. 287]. Це упередження стає явним у часи пізньої імперії, коли грецькі народи стали бідними, з низьким рівнем грамотності.

Зневажливе ставлення до греків позначилося й на мовному рівні. У зв'язку з цим варто зазначити, що римляни ідентифікували грецькі народи одним етнонімом “греки”. Такого слова в грецькій мові немає й донині. Римляни розширюють обрії варварства, вони ділять греків на еллінів (*Ελληνῆς*) – істинних греків з їх славною історією й культурою – і на гречишків (*Graeculi*) як представників варварських націй.

При цьому простежується деградація “еллінства” в класичному розумінні (полісна демократія, економічна рівність, ідеали волі, гуманістична культура, розвинена філософія й етика). “Еллінство” остаточно втрачає свій внутрішній як політичний, так і духовно-ідейний стрижень розвитку й сходиться з арени цивілізації. Збуваються пророцтва консула Манія Ацілія, що весь рід людський шануватиме ім'я римське услід за іменами богів. Донедавна “варварський” Рим піднімається над цивілізованими еллінами, еллінська цивілізація, що деградує, залишається далеко позаду могутнішої, грубшої, але ефективної “варварської”. Тим самим завершується “деварваризація” римського суспільства.

Колообіг історії припускає періодичне повернення варварства, що здатне знову й знову робити спроби проникнення в соціальність, що спостерігались у період деградації Стародавнього Рима. Вся історія Рима проходила під гаслом викорінювання в собі варварства, усвідомлення себе тими, хто політично, культурно, соціально піднімається над варварським світом. Дж. Віко називає “великою хворобою”, коли народи стають рабами своїх розгнуданих пристрастей, визнають за собою винятковість, верховенство, істину останньої інстанції [8, с. 89]. Все це спричиняє низку негативних наслідків: втрата контролю за розвитком суспільства, примат аморальності, соціальний хаос. О.О. Кара-Мурза зазначає: “Світова філософська й соціально-політична думка давно встановила, що соціальний хаос приходить не раптом, а через те, що можна назвати “новим варварством” [1, с. 33–34].

Прагнучи “деварваризувати” римське суспільство, римляни започатковують нове усвідомлення “варварства”, стають прикладом першої хвилі “нового варварства”, що впливає в підсумку на “деварваризацію” всього античного соціуму. Як справедливо зазначає В.Н. Толкманов, “під час зльоту римляни підкоряють інші народи, під час їх падіння інші люди поневолюють римлян [2, с. 287]. Римляни все частіше стикаються з іншими культурами, більшою мірою стають підвладними “чужим” впливам. Головною особливістю Рима було те, що всі члени римської спільноти переступили рівень розвитку класичного поліса, на якому зупинилася Греція. Причому Рим втратив

таку найважливішу його рису, як замкнутість громадянського колективу. “Сам Рим вийшов за вузькі межі полісних батьківських встановлень і занурився в невідомий строкатий світ чужоземних звичаїв і незнайомих традицій, зазнавши чималого впливу з боку переможених народів, – відзначає В.Н.Толкманов. – У відкриті двері застарілих громадянських чеснот і військових доблестей хлинули високе грецьке мистецтво та східні релігійні культури, філософські вчення та дивні театральні видовища, чудеса техніки та мода на іноземний одяг і грецьку мову” [2, с. 288].

Вступаючи в епоху соціальної деградації – “нового варварства”, варварства морального, Рим не помічає, що сувора “мораль предків” замінюється розпустою й марнославством, невтримна розкіш породжує трагічні потрясіння та відкриває нову епоху в історії Рима. Тому “нове варварство” стає навіть небезпечнішим соціальним явищем, ніж варварство первинне, оскільки користується досягненнями цивілізації. О.О. Кара-Мурза, характеризуючи “нове варварство”, зазначає: “Інваріант “соціальної деградації” (“нового варварства”) має двоєдину – дистрибутивно-індивідну – природу. З одного боку, “нове варварство” фіксується у разі наростання в соціумі паразитарно-дистрибутивних відносин за рахунок творчо-продуктивних; з іншого боку, ці дистрибутивні відносини варваризуються тим, що виходять за нормативно фіксовані межі і знаходять все більш “індивідну” природу, що часто редукується до “звірства” ... Суб'єктною формою “нового варварства” стає феномен “непродуктивної індивідності” соціуму, що вийшов з архаїчного стану, яка може набувати різних конкретно-історичних форм” [1, с. 40].

Основною характеристикою соціальної деградації у формі “нового варварства” можна вважати її проникнення “зверху”, тобто від панівних верхів, які стають “паразитарним тягарем на тілі суспільства, також виявляються резервуаром “непродуктивної індивідності” [1, с. 41]. Римська еліта, що виступала раніше безумовним гарантом соціального порядку, стає в такому контексті провокуючою силою, неусвідомленим інспіратором суспільного безладдя та дестабілізації соціального функціонування. Спроби стабілізувати ситуацію виявляються все деструктивнішими та прискорюють соціальну деградацію.

Якщо у греків “варварство” у його первісному розумінні залишалося завжди, то римський прагматизм і “непродуктивна індивідність” призводять до “деварваризації” античного соціуму. Римляни акумулювали інші культури, практично втрачаючи свою культурну ідентичність як військового володаря світу, так і культурного спадкоємця Греції, як творця нового. Римські зміни, варварські військові тріумфи – все це сприяло звеличуванню варварства. А залежність від варварів змушує римлян для національного захисту активно взаємодіяти з народами, які донедавна були неприборканими варварами. Змінюючи вектор ідентифікації інших соціумів, Рим знову схиляє голову перед іншими культурами. Він переймає традиції, прагне вже вивчити мову варварських народів. Так, багато римлян найвищої верстви вивчили мову німецьких племен. Наприклад, Аполлінарій Сидоній у листі Сіагрию пише: “Я чув, що Ви говорите варварською настільки добре, що самі варвари бояться говорити нею перед Вами зі страху вжити варваризм”. Сидоній, маючи на увазі менше вживання латині у східних областях Галлії, використовує такі фрази, як “наша культура, що зникає” [9, р. 364].

Римляни в історії людства виконали особливу місію, відігравши роль своєрідного медіума. Акумулювавши грецьку культуру з усіма її досягненнями й традиціями, Рим тим самим перейняв її як істинну матрицю, що не вимагає пояснень і виправдань. Ідеологія упередженого ставлення до інших народів (“варварство”), що проіснувала понад чотири століття, дала змогу вберегти грецький зразок від впливів і асиміляцій з іншими культурами.

“Деварваризація” як відбиття змін у свідомості римлян допомогла передати грецький культурний досвід іншим “варварським” народам, що створило основу для розвитку європейської й слов'янської культур. Процес “деварваризації” руйнує базис римської ідентифікації, кардинально змінює стиль життя Рима, основи його політичного устрою – все те, що сприяло функціонуванню греко-римської цивілізації.

Піднявшись на новий рівень культурних міжетнічних взаємин, що обумовлювалося бінарним концептом комунікації “краще-гірше”, римляни зуміли ідентифікувати себе у межах грецької

матриці, створивши свою національну мову й визначившись у релігійних питаннях. Відійшовши від ідеї варварства, вони повернулися на первісний рівень взаємин з позиції “свій–чужий”, втративши гегемонію військову, культурну, а згодом і свою мову. Проте антична варваризація знаходить свого спадкоємця, а мовна ідеологія поступається місцем релігійній ідентифікації. Релігія, спираючись на стародавній стереотип “свій–чужий”, висуває вже нові вимоги й умови: кожен, хто дотримується нашої віри, – праведник; хто проповідує інші вчення – єретик.

Висновки. Культурна парадигма античної цивілізації задала вектор розвитку античних соціумів у контексті міжетнічних відносин з оглядом на ідеологію “варварства”. Греки як фундатори цього принципу будували свої відносини з представниками інших культур на мовному ідеологічному ґрунті. Рим, встановивши протекторат над Грецією, перейняв не тільки грецьку культуру, але й підтримав ідею “варварства”, тим самим ще більш “варваризував” античний світ. Але Риму в запеклій боротьбі довелося долати свій варварський “комплекс неповноцінності” в умовах еллінізму, тим самим ініціювати процес власної “деварваризації”. “Деварваризація” античного соціуму визначалась особливостями, властивими національному характеру римлян: у відносинах з представниками інших культур спостерігався прагматичний підхід, варварство визначалося етнічним, етичним і філологічним факторами. Деградація моралі “еллінізму” визначає проникнення “нового варварства” в соціальність Давнього Риму. “Непродуктивна індивідність” як результат соціально-культурної деградації римського суспільства визначає залежність від варварських народів і звеличування їхніх культур, тим самим зумовлює “деварваризацію” всього античного соціуму. Перспективним напрямом опрацювання цієї теми може бути дослідження взаємин греків і римлян у контексті взаємостосунків “hate-love”.

1. Кара-Мурза А.А. “Новое варварство” как проблема российской цивилизации / А.А. Кара-Мурза. – М., 1995. – 211 с. 2. Токманов В.Н. Рим и Македония в споре за Элладу: варвары покоряют греков // Античная цивилизация и варвары = The ancient civilization and the barbarians / В.Н. Токманов. – М.: Наука, 2006 (СПб.: Типография “Наука”). – С. 243–289. 3. Буданов В.П. Взаимоотношение варварского мира с цивилизациями Запада и Востока // Сравнительное изучение цивилизаций мира (междисциплинарный подход) / В.П. Буданов – М., 2000. – 197 с. 4. Никишин В.О. Чужеземцы в произведениях Цицерона, Цезаря и Саллюстия (К вопросу о сущности римского “шовинизма” в 1 в. до н.э.) / В.О. Никишин. – М., 1999. – 245 с. 5. Беликов А.П. Рим и эллинизм: проблемы политических, экономических и культурных контактов / А. П. Беликов. – Ставрополь: Ставроп. гос. ун-т, 2003. – 403 с. 6. Геллий Авл. Аттические ночи. Книги XI–XX / Авл Геллий; [пер. с лат. под общ. ред. А.Я.Тыжова]. – СПб.: ИЦ “Гуманитарная Академия”, 2008. – 448 с. 7. Gruen, Erich S The Hellenistic world and the coming of Rome / Erich S. Gruen. – Berkeley etc.: London, Univ. of California press. – 1984. – 350 p. 8. Вико Дж. Основания новой науки об общей природе наций / Дж. Вико; [пер. с итал.]. – М., Киев: REEL-book, 1994. – 368 с. 9. Isaac James Paton Factors in the ruin of antiquity: A criticism of ancient civilization / By James Paton Isaac. – Montréal: Bryant press, Corp. – 1971. – 476 p.